

DİN KAVRAMINA ELEŞTİREL YAKLAŞIM: WILFRED CANTWELL SMITH ÖRNEĞİ

Mehmet Şükrü ÖZKAN*

Özet:

Bu çalışmada Wilfred Cantwell Smith'in din kavramına yönelik eleştirileri ve oluşturduğu yeni kavramsal çerçeve incelenmektedir. O, tarihi seyir içerisinde din kavramının anlamında değişiklikler meydana geldiği ve bu değişiklikler nedeniyle din kavramının iman mefhumunu ifade etmede elverişsiz olduğu görüşlerinden yola çıkarak, iman ve birikimsel gelenek kavramlarıyla dini hayatı açıklamaya çabalamaktadır. Smith, imanı aşkın varlığın kişisel tecrübesi, birikimsel geleneği ise dini gelenekler içerisinde yer alan kutsal kaynaklar, semboller ve inanç önermeleri olarak ifade etmektedir. Bu yeni kavramsallaştırmanın dinleri ve dini hayatı anlamlandırmada farklı yansımaları olacaktır. Dolayısıyla bu durum gözetilerek çalışmanın amacı Smith'in oluşturduğu kavramsal çerçevenin mevcut olgusal gerçeklikle ne kadar uyumlu olduğunu irdelemektir.

Anahtar kelimeler: Birikimsel gelenek, Din, Hakikat, İman, İnanç.

A Critical Approach To The Concept Of Religion: A Survey On Wilfred Cantwell Smith.

Abstract:

In this study, critics of Wilfred Cantwell Smith to the concept of religion and the recent conceptual framework formed by him are analyzed. He tries to explain the religious life through concepts of faith and cumulative tradition with reference to views that there have been changes in the meaning of religion concept within the course of the history and that the concept of religion is ineligible to describe the faith concept due to such changes. He describes faith and cumulative tradition respectively as personal experience of love, existence and divine sources, symbols and belief propositions included in religious traditions. This recent conceptualization will have different implications in interpretation of religions and religious life. Therefore; the objective of the study, in consideration of this, is to examine how compatible the conceptual framework created by Smith is with the current the factual reality.

Key Words: Cumulative tradition, Religion, Truth, Faith, Belief.

Giriş

Son yüzyılda dine karşı farklı felsefi, sosyolojik ve tarihsel farklı bakış açıları ortaya çıkmıştır. Epistemolojik alanda görecelilik teorileri, sosyolojik alanda küreselleşme vurgusu ve tarihi bakış açısının değişmesi bu yaklaşımların muhtevasını etkilemiştir. Yüzyılımızın en önemli dinler tarihçilerinden ve İslam bilimcilerinden biri olan W. C. Smith de din kavramından yola

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

çıkarak, kendi teorisini oluşturmuş, bu teori bağlamında mevcut dini hayatı yorumlamıştır. Epistemolojik bağlamda göreceliliği savunarak bu yorumunu pekiştirmiştir.

Smith'in din mefhumuna yaklaşımının özgün yönlerinden birisi din kavramından yola çıkarak, dinin tanımında yaptığı değişiklik ve dini hayatı farklı boyutta anlamlandırma çabasıdır. Bu açıdan bakıldığında o, din kavramına yönelik etimolojik tahlilleri ile mevcut din anlayışını farklı bir bağlamda ele almış, bu kavramın iman için elverişli tazammunlar içermediği sonucuna varmıştır. Din kavramına yönelik eleştirileri üzerine bina ettiği ikinci özgün yorumu ise din kavramı yerine kullanılması gereken farklı bir kavramsal yapı sunmasıdır. Böylece din kavramının sonradan oluşmuş yapay bir başlık olduğu sonucuna varmış, bu kavram yerine iman ve birikimsel gelenek olarak adlandırdığı yeni kavramsal çerçevesini oluşturmuştur.

Bu çalışmadaki amacımız Smith'in oluşturduğu kavramsal çerçevenin olgusal gerçeklikle ne kadar uyumlu olduğunu irdelemektir. Bu amacı gerçekleştirmede Smith'in din kavramına yönelik eleştirilerinin tutarlı olup olmadığını ve yeni kavramsal çerçevenin dini hayatı ne kadar yansıttığını tartışmak gerekmektedir. Smith'in önerdiği yeni kavramsal çerçeve ontoloji merkezli olsa da hipotezlerinin temelinde ve yaptığı ayırmda etimolojik varsayımlara dayanmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda öncelikle Smith'in din kavramına yönelik etimolojik tahlillerine, ardından oluşturduğu yeni kavramsal çerçeveye yer vereceğiz. Sonuçta onun düşüncelerine yöneltilen eleştirileri temel alarak, din kavramına yaklaşımına dair genel bir kanıya varmaya çalışacağız. Bunu yaparken belirlenen amacı aşmamak için fenomenolojik değerlendirmelere başvurmayacağız.

Din Kavramına Eleştirel Bakış

Etimolojik Tahlil

Din kavramının etimolojik tahlilini yapan Smith, bu kavramın Latince bir kavram olduğunu ve yüzyıllar geçtikçe geleneksel dinleri ifade eden genel bir kavrama dönüştüğünü ileri sürmektedir. Latince "*religio*" kavramından gelen "*religion*" teriminin bağlamak, birleştirmek anlamlarına geldiğini belirtmekle birlikte din kavramının bir şeyi üstlenmek, okumak ya da yapmak anlamında "*Re-legere*" kavramından da türemiş olabileceği ihtimalini göz ardı etmeyen Smith, "*religare*" kavramının bağlanmak ve insan ile Tanrı arasındaki ilişkiyi açıklamak için kullanıldığını belirtir.¹ Bu durumda ona

1 W. Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion*, Minneapolis: Fortress Press, 1991, s. 19.

göre Augustine ve Aquinas tarafından farklı bağlamlarda kullanılan kavram, onlardan sonra işlevini iman kavramı ile bağlantılı şekilde sürdürmüş, yani "aşkın gerçekliğe insani cevap" anlamında kullanılmaya devam etmiştir.² Rönesans ile başlayan ve aydınlanma ile devam eden dönem, Smith'e göre din kavramıyla ilgili problemlerin ortaya çıktığı zaman dilimidir. Bu dönemden sonra din kavramı fikirler ve inançlar kümesini içerecek şekilde önermesel bağlamda kullanılmaya başlanmıştır.³ Özellikle 18. yüzyılda yapılan doğal ve vahyedilmiş din ayrımıyla birlikte daha önceleri bireysel imanun kendisi olarak nitelenen din kavramı, vahyedilmiş şeyin ifadesi olarak algılanmaya başlanmıştır. Örneğin Katolikler, Protestan ve deistlere yönelik eleştirilerinde onların düşüncelerini ve inanç sistemlerini kastederek bu kavramı kullanmışlardır.⁴

Görüldüğü üzere Hristiyanlık Smith'in bu tezindeki temel örnektir. O, İsa'ya uymak anlamında ele alınabilecek Hristiyan kavramının, modern dönemde kurumsal Hristiyanlığın bir üyesi olmak olarak kabul edildiğini, böylece modern çağda yeni anlam verilerek çeşitli doktrinleri ve pratikleri içinde barındıran kurumsal bir yapı olarak anlaşıldığını ileri sürmektedir.⁵ Bu sebeple Hristiyan imanı dünya dinleri arasında bir din olarak Hristiyanlık dini olarak anlaşılmaya başlanmıştır.⁶ Oysa Smith, "religio" teriminin dindarlık anlamına geldiğini ve bireysel imanı nitelediğini belirterek, bu terimin kurumsal fenomen olan dini yapıları ya da soyut inanç sistemlerini ifade etmediğini belirtmektedir.⁷

Smith, din kavramı tahlilini genişleterek antik Mısırlılar, Hindular, Budistler, uzak doğulular ve en önemlisi Yahudilerin modern dönemde ortaya

2 W. Cantwell Smith, *The Faith of Other Men*, New York: Harper Toechbooks, 1972, s. 32. Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 31. Özellikle gelenekselci ekol temsilcileri bu kök anlamdan yola çıkarak dini benzer anlamda tanımlamıştır. Ayrıntılı değerlendirme için bk. Hüseyin Yılmaz, *Ezeli Hikmet ve Dinler: Dinler Tarihinde Tradisyonel Perspektif*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 130 vd.

3 W. Cantwell Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, London: The Macmillan Press, 1989, s. 115. Talal Asad, *Reading a Modern Classic: W. C. Smith's "The Meaning and End of Religion"*, *History of Religions*, Vol. 40, No. 3, 2001, s. 209.

4 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 46.

5 *age.*, s. 34.

6 *age.*, s. 33.

7 *age.*, s. 36. Smith, Schleiermacher ve Hegel gibi filozofların da kendisinin bahsettiği eleştiriler paralelinde eleştirilerde bulduklarını belirtmektedir. Bunun yanında Hristiyanlık ve diğer dinlerden farklı teolog ve düşünürlerin de din kavramını eleştirdiklerini örnek göstermektedir. Karl Barth, Emile Brunner, Paul Tillich gibi teologlar bunlardan bazılarıdır. Bkz. Smith, *The Meaning and End of Religion*, ss. 45-47, 124-126.

çıktığı şekliyle bir din kavramını kullanmadıklarını, Budizm, Hinduizm ve Taoizm gibi nitelendirmelerin Batı kaynaklı olduğunu iddia etmektedir.⁸ Mesela Budizm terimi ona göre 19. Yüzyılda ortaya atılmış bir terimdir. Çünkü Buda'nın kurucu değil ilham edici olduğunu ve Budizm adı altında belirtilen şeyin bir yaşam biçimi olduğunu iddia etmektedir.⁹ Ayrıca İbranicede, Yunancada, Latince, Eski Ahitte ve Yeni Ahitte İngilizce "religion" kavramıyla eşdeğer bir kavram kullanılmamıştır. Yunanlılar Tanrı ya da tanrılar hakkında düşüncelerini din olarak nitelememişlerdir. Aynı şekilde Eski Mısırlılarda da "din" ile ilgili bir kavrama rastlanılmamıştır.¹⁰

Bu değerlendirmeleri ışığında Smith'in temel iddiasını, din kavramının aslında aşkın varlıkla kişisel bağ anlamında kullanılageldiği fakat Batının kendi bakış açısıyla kurumsal dini yapıların oluşmasının temel sebebi olduğu şeklinde özetleyebiliriz. Ayrıca hiçbir dini gelenekte mevcut dini yapıları, oldukları şekliyle niteleyen bir unsurun bulunmadığı görüşünü bu düşüncesinin tamamlayıcısı olarak ifade edebiliriz. Fakat dinin farklı adlarla nitelendirilmesi noktasındaki düşüncelerine katılmakla birlikte aslında din kavramının tazammunlarının onun tasavvur ettiği gibi olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü her ne kadar kendisi kabul etmese de vahyin, belirli inanç önermeleriyle birlikte şekillendiği aşikardır. Açıkçası Smith, Hristiyan geleneğini yanlış okumakta ısrarcı görünmektedir. Bu duruma işaret eden D'Costa, modern dönem öncesi ve sonrası olarak yapılan din tanımlamasının yanlış olduğunu, dinin bireysel iman yönüne dikkat çekmesinin doğru olduğu kadar, doktrinel boyutu inkâr etmesinin yanlış olduğunu ileri sürer. Ona göre Smith'in dinin modern döneme kadar bireysel iman veya içsel dindarlık olarak anlaşıldığı ve bu dönemden sonra inanç, pratik ve değerlerle ilişkilendirilip belirli toplumla sınırlandırıldığı düşüncesi yanlış bir algı içermektedir.¹¹ Bu noktada D'Costa'nın eleştirisi Smith'in Augustine ve Aquinas'ı yanlış anladığı üzerinedir. O, Augustine ve Aquinas'ın kurumsal kilise gerçeğini ve teslis doktrinini kabul ettiğini belirterek Smith'in Augustine yorumunun yanlış olduğunu ve dinin, ortaya çıktığı andan itibaren inançla birebir ilişkili olduğunu ileri sürer. Böylece o, Smith'in hem Augustine hem de Aquinas'ın kurumsal bağlılığını ve dini, inançla özdeşleştirdiği gerçeğini

8 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 61. Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 92.

9 Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 24.

10 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 52 vd. Smith'in "din" kavramının diğer dinlerdeki kullanımıyla ilgili düşüncelerinin geniş değerlendirmesi için bk. Emir Kuşçu, *Din Fenomenolojisi Wilfred Cantwell Smith Örneği*, Ankara: Sakaç Yayınları 2011, ss. 132-142.

11 D'Costa, *Christianity and World Religions: Disputed Questions in the Theology of Religions*, s. 71.

önemsemediğini belirtir.¹² Bu eleştiri sonraki bölümlerde, özellikle dini bakış açısıyla Smith'in kavramsallaştırmasına yönelik değerlendirmelerde bize yol gösterecektir. Fakat bu noktada belirtilmesi gereken en önemli husus, D'Costa'nın da vurguladığı gibi modern dönem öncesi ve sonrası olarak çizilen kesin anlam sınırlarının, tarihsel verilere uymadığıdır. Özellikle İslam dini ve bu gelenekte her unsuruyla dine verilen anlam, Smith'in öne sürdüğü gibi tarihsel seyir içerisinde değişiklik göstermemiştir. Hakeza sadece İslam dinine bakıldığında bu hipotezin geçerli olmadığı anlaşılacaktır.

Gelinennoktada İslam dini hakkındaki yorumları Smith'in kendi hipoteziyle çeliştiği noktasında önemli bir yere sahiptir. O, bir yandan İslam dininin bir din olarak nitelendirilmesinin Kur'an'ın ifadeleriyle ortaya çıktığını kabul etmekle birlikte, bu nitelendirmenin diğer dinlerde olduğu gibi dışarıdan değil İslam dininin kendi iç dinamiklerinden meydana geldiğini belirtmektedir.¹³ Bu yoruma göre diğer dinlerin mevcut isimlerle nitelendirilmesi Batı aracılığıyla olmuş fakat İslam dini bu nitelermeyi kendi kutsal metninden yola çıkarak ifade etmiştir. Smith, etimolojik tahlilini bu aşamada işleve koyarak İslam dini hakkındaki düşüncelerini şekillendirmektedir. Arapça din kelimesinin boyun eğmek, itaat etmek, yol göstermek anlamlarına geldiğini belirten Smith, bu kavramın "religion" kavramına daha yakın bir kavram olduğunu söyler. Yani İslam literatüründeki dinin anlamı Smith'e göre kişisel imanun bir ifadesidir. Buna göre Kur'an'da bahsedilen İslam kavramı da kişisel bağlılığı belirtir.¹⁴ Kısaca Smith İslam geleneğinin kendini sistematik doktrinler yumağı olarak sonradan şekillendirdiğini iddia ederek, İslam dinindeki din teriminin de evrimsel değişimine işaret etmektedir. Çünkü Smith, İslam dinindeki kavramların kendinden önceki kültürlerin etkisini taşıdığını, din kavramına yüklenen anlamda bu etkinin var olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Müslümanlar, diğer dinlerde olduğu gibi Tanrının kendilerine rehberlik yapacağı "İslam" diye bir şey vahyettiğine inanmaktadırlar.¹⁵ Bu şekilde İslam dini geleneği diğer dinler gibi aynı süreçten geçerek bir sistem olarak din adıyla nitelenmiştir.

12 a. g. e., s. 72.

13 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 80, 84.

14 a. g. e., s. 110. Kur'an'da din kavramı ile ilgili geniş bilgi için bk. İ. Çalışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2002.

15 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 126. Smith'in İslam dini hakkındaki bu konuda ve farklı konulardaki düşünceleri için bk. W. Cantwell Smith *on Understanding Islam; Selected Studies*, ed. J. Vaardenburg, Mouton Publishers, The Hauge, 1981.

Smith, din kavramı tahlilinde doğru hususlara değinse de dinin kendisi hakkındaki yorumlarında, daha sonra ayrıntılı olarak görüleceği gibi dinlerin kendisi ya da din mensupları tarafından kabul görmeyecek noktalara varmaktadır. Dinlerin kendi dinamiklerine baktığında mevcut dini yapıların nitelendirme bakımından belli adlarla ortaya çıkamayacağını iddia ederken, İslam dininin farklı özelliğini fark etmiştir. Aslında bu noktaya kadar hipotezinde haklılık payı vardır. Fakat kendiyile çelişme tehlikesini fark etmiş ve bu nedenle hem İslam kavramını tek bir bağlamda ele almış hem de vahyi inkâr noktasına varmıştır. Objektiflik ilkesince hareket ettiği varsayılsa bile tüm dini gelenekleri aynı çizgide değerlendirmenin ne kadar imkân dâhilinde olduğu tartışmaya açık bir husustur. Hasılı İslam dini yorumlarında çıkmaz içinde olduğu görülmektedir. Çünkü İslam kavramına sadece kişisel bağlılık olarak bakarak, hem kavramı hem de dinin diğer boyutlarını tek bir bağlama indirgemıştır.

Din Kavramının Elverişsizliği

Din kavramının etimolojik tahlilini yapan Smith bu kavramın insanlığın iman olgusunu ifade etmede ne kadar elverişli olduğunu tartışmaya açmaktadır. İlk aşamada öne sürdüğü iddia din teriminin iman gerçeğini tam olarak ifade edemediğidir.¹⁶ Ona göre yaşanan bireysel iman, din kavramıyla kuşatılamayacak özelliktedir. O, bu söylemi mevcut din kavramının imanın kendisini sınırladığı gerekçesiyle iman olgusuna düşman bir kavram olduğu noktasına vardırır.¹⁷ Kısaca bireysel imanı somutlaştırma olarak nitelendirilebilecek Batı Hıristiyan kavramsallaştırmasının elverişsiz olduğu görüşü temelinde Smith, Hinduizm, Budizm, İslam adlarıyla belirli tanımlamalara hapsedilen dini olguların, bireysel imanı tam olarak yansıtmadığını, çünkü her hangi bir imanı önermesel yargılar bütününe içerisinde tanımlamanın, bireylerin iman özgürlüğünü sınırlandırmak anlamına geleceğini ileri sürer.¹⁸ Mesela Budistlerin imanının Budizm olarak isimlendirilen şeye bakılarak anlaşılamayacağına inanmaktadır. Yani sadece doktrin, ibadet, sanat vs. unsurlardan oluşan dini yapı, imanın kendisini belirtmemektedir. Dolayısıyla Budizm olarak nitelenen somut yapı tam olarak Budist imanını yansıtmaz.¹⁹ Bu sebeple o, mevcut anlamıyla din

16 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 128.

17 a. g. e., s. 19.

18 a. g. e., s. 144.

19 W. Cantwell Smith, "Objectivity and the Humane Sciences: A New Proposal", *Religious Diversity: Essays by Wilfred Cantwell Smith*, ed. W. G. Oxtoby, New York: Harper & Row Publishers, 1976, s. 171.

ve dinler terimlerinin imanı ifade etmede faydasız, kullanışsız ve yetersiz olduklarını düşünmektedir.²⁰

İkinci aşamada Smith, din kavramının hem inanan açısından hem de din araştırmacısı açısından yetersiz bir kavram olduğunu savunmaktadır.²¹ Çünkü içerdiği anlam açısından değişikliğe uğrayan bu kavram sebebiyle iman sahibi, inandığı şeyde aşkın boyut yerine dünyevi boyuta odaklanmış, din araştırmacısı ise imanı, kurumsal olarak şekillenen dış görünüşle tanımlamıştır.²² Batı dünyasında şimdiye kadar yapılan değerlendirmeler, sembol, kurum, doktrin ve pratiklerden oluşan unsurlar aracılığıyla yapılmıştır. Fakat bu unsurlar tek başına gerçek manada imanın kendisi değildir. İmanla şekillenen bir hayat sistemlerle alakalı değil bireylerle ilgili bir şeydir.²³ Bir başka iman sahibini değerlendiren bir kimse, din kavramından hareket ettiği zaman diğerinin çelişik önermelere inandığı yorumu üzerinden onu inançsızlıkla itham edecektir. Sadece doktrinal sistemlerin açıklanmasıyla ilgilenecek olan bir araştırmacı da imanın bireysel unsurlarını görmezden gelecektir. Böylece Smith, din araştırmacısının, iman olgusunu teorik düzeyde araştırmasının imanı yaşayan bir gerçek olma özelliğinden uzaklaştırmak anlamına geleceğini düşünmektedir. Böylece aşkın alanla bireysel ilişki görmezden gelinecektir.²⁴

Smith'in din kavramın iman olgusunu yani insanlığın bireysel iman yaşantısını ifade etmede elverişsiz ve yetersiz olduğu görüşüne karşılık, din kavramının iman kavramını kapsayan niteliğine ve imanın bütün yönleriyle din kavramı içerisinde bulunduğuna işaret edilebilir. Mesela Wiebe'ye göre dini geleneklerin sadece içsel iman yaşantısıyla değerlendirilemeyeceği aşikârdır.²⁵ İman her ne kadar doğrudan gözlemlenemese de, gelenekler bize onun doğası hakkında ipuçları vermektedir. Bu nedenle imanı tek unsur sayan Smith'in görüşü dinler açısından kabul edilemez bir niteliktedir. Bu durumda aslında onun iddia ettiğinin aksine, karşılaştırmalı din çalışmasının araştırmacısının

20 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 121. Smith'in bu eleştirilerden sonra oluşturduğu kavramsal çerçevenin, bu eleştiri üzerine temellendirildiğine yönelik yorum için Bk. T. Ling, "The Major Religious Traditions: Recent Re-Assessments", *Religious Studies*, c. 1, S. 2, 1966, s. 251vd.tiği öne sürülebilir. kısaca le esi

21 a. g. e., s. 131.

22 Donald Wiebe, "The Role of Belief in the Study of Religion: A Response to W. C. Smith", *Numen*, Vol. 26, No. 2, 1979, s. 240.

23 W. Cantwell Smith, "Comparative Religion: Whither and Why?", *Religious Diversity: Essays by Wilfred Cantwell Smith*, ed.: W. G. Oxtoby, New York: Harper & Row Publishers, 1976, s. 143.

24 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 136.

25 Wiebe, s. 241.

objektif gözlemleri de tamamen subjektif seviyeye indirgenmiş olacaktır. Bu paralelde Ninian Smart, din kavramının özünün birey ve Tanrı arasındaki ilişki olarak tanımlanmasının bazı doğu dinlerince kabul görmeyecek bir anlayış olduğunu belirtmektedir.²⁶ Dindar kişi, her hangi bir dini gelenek içerisinde yer alan çeşitli doktrinleri benimseyen ve onlara iman eden kişi demektir. Hasılı Smith'in, din kavramının içini boşalttığı, aynı zamanda aşkın olduğuna inanılan prensiplerin de fonksiyonlarını iptal ettiği öne sürülebilir. Kısaca bir dindarın Smith'in iddia ettiği tarzda yaşamasının mümkün olmadığı ve zamanla dindarlığını kaybedeceği çünkü bu şekilde bir düşüncenin dindarın zihnindeki mutlak prensipleri yok edeceği görülmektedir.

Smith'in buraya kadarki düşüncesi, aslında din kavramının aşkın alanla ilişki bağlamında bireysel imanı veya dindarlığı ifade ettiği ve modern dönem sonrası bu kavramın mevcut dinleri nitelikle için kullanıldığıydı. Bu sebeple de iman olgusu gerçek bağlamından uzaklaşmıştı. Fakat günümüz dünyasında halen mevcut olan dinlere bakıldığında, imanın gerçek anlamında yorumlanmasını sağlayacak bir çözüm gerekmektedir. Bu aşamada Smith mecburen mevcut dinler içerisinde yaşandığı şekliyle imanı değerlendirmeye alacaktır. Bu noktada din kavramının iman olgusunu açıklamakta, yetersiz ve elverişsiz olduğu görüşünden hareketle "din" ve "dinler" terimlerini kaldırıp, onların yerlerine "iman" ve "birikimsel gelenek" terimlerinin konulması gerektiğini önermektedir.²⁷ Çünkü o, soyut önermeler bütünü olan dinlerin değil aşkın alanla ilişkinin gerçek boyutu olan iman olgusunun incelenmesi gerektiğini düşünmektedir.²⁸

İman ve Birikimsel Gelenek Ayrımı

Din kavramında meydana gelen değişiklik ve bu kavramın elverişsizliği gibi gerekçelerden yola çıkarak Smith, iman ve birikimsel gelenek olarak adlandırdığı iki kavram temelinde mevcut dini hayatı anlamlandırmaya yarayacak yeni bir kavramsallaştırmaya başvurmuştur. Burada dini hayattan kasıt geline nokta mevcut kurumsal dinler içerisinde yaşanan dindarlık durumudur. Onun her dindar bireyin ve toplumun dini yaşantısını bütün yönleriyle açıklayacak nitelikte olduğunu iddia ettiği bu ayrıma göre dini

26 Emir Kuşçu, "W. Cantwell Smith'in Din Fenomenolojisinde Oryantalizmi Aşma Sorunu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 28, 2010, s. 180.

27 Mahmut Aydın, "Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith'de Dinsel Çoğulculuk", *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2005, s. 239.

28 Kuşçu, E., & Aydın, M. "Dini Geleneklerin Fenomenolojisi: Wilfred Cantwell Smith Örneği", *İslam Araştırmalar Dergisi*, sayı 23, 2010, s. 55.

hayatın iki boyutu vardır. Buna göre dünya dinleri geçici, olası ve dünyevi yönleriyle birikimsel geleneklerini, Tanrı ile iletişim kurulan yönleriyle de iman mefhumlarını içermektedirler.²⁹ Bu noktada birikimsel gelenek ve iman kavramlarının ayrıntılı incelenmesine geçmeden önce, özellikle akademik bağlamda Smith'in bu kavram değişikliğini üç temel şeye dayanarak geçerli gördüğünü belirtmekte fayda vardır. Bunlardan ilkinde, kendi kavramsallaştırması sayesinde her hangi bir din araştırmacısının, bir taraftan hem kendi geleneğini hem de diğer geleneği araştırma imkânı bulurken, diğer taraftan da bireyin imanı üzerine konuşma imkânı bulacağını ileri sürer. İkinci olarak, bu kavramsallaştırmanın iletişim çağında olan dünyamızda, farklı iman olguları arasında kurulması zorunlu olan diyalogu sağlayacağını savunur. Son olarak ise kavramsallaştırmanın geçerliliğini, dünyadaki çoğu iman sahibi tarafından bu ayrımın kabul edebileceği imkânına dayandırır.³⁰

Birikimsel Gelenek

Smith, dinin oluşum ve tarihsel süreç içerisindeki gelişiminde insani rolü ifade etmek için, dinin kültürel temeline dikkat çekmiş ve bu temeli birikimsel gelenek kavramıyla nitelendirmiştir. O, birikimsel gelenek kavramıyla tarihsel alanı oluşturan tüm objektif bilgiyi kastetmektedir. Söz konusu toplumların dini yaşantılarında varolmuş olan tapınaklar, kutsal yazılar, teolojik sistemler, dans figürleri, sosyal kurumlar, anlaşmalar, ahlaki kodlar vb. birçok unsuru birikimsel gelenek kavramıyla ifade etmektedir. Kişiden kişiye, nesilden nesile değişen tarihsel olarak gözlemlenebilir her şey Smith için birikimsel gelenek kavramının içindedir. Birikimsel gelenek akıcı, büyüyen, değişen ve biriken bir olgudur.³¹ Görüldüğü gibi bu kavram tarihselliği ve değişkenliği temel almaktadır. Her dini toplumun birikimsel geleneği sürekli değişmekte ve doğal olarak da o gelenek içerisindeki dindar bireylerin de birikimsel geleneği farklılaşmaktadır. Birikimsel gelenek bir kimsenin pratiklerini, dini törenlerini, grup baskılarını, aile etkilerini vs birçok hususu içerdiği için Smith birikimsel gelenek kavramının her dini bireyin ve farklı dini bireylerin gözlemlenebilir dini yaşantılarının farklılıklarının ifadesi olduğunu belirtmektedir.³² Mesela bu görüş Müslüman hayatına uygulandığında onun İslam adına hissettiği her

29 W. Cantwell Smith, "Idolatry: In Comparative Perspective", *The Myth of Christian Uniqueness*, eds. J. Hick, & P. F. Knitter, London: SCM Press, 1988, s. 59.

30 Smith, *The Meaning and End of Religion*, ss. 195-196.

31 a. g. e., s. 157. W. Cantwell Smith, "Mankind's Religiously Divided History Approaches Self-Consciousness", *Religious Diversity: Essays by Wilfred Cantwell Smith*, ed. W. G. Oxtoby, New York: Harper & Row Publishers, 1976, s. 104.

32 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 158.

şey, yaşadığı dini tecrübesi ve ferdi Allah algılayışı onun imanıdır. Kuran, hadisler, fıkıh, kelami sistemler vs. İslam adına söylenmiş ve tarihsel olarak teraküm etmiş geleneksel öğelerdir.

Birikimsel gelenekler, her hangi bir etkili şahsın farklı açılımlarıyla yeniden ifade edilebilir. Bu da göstermektedir ki birikimsel geleneklere eklemeye olabildiği gibi her hangi bir materyal çıkışının olması da mümkündür.³³ Bunun yanında bireysel iman da birikimsel geleneğin değişen yapısında farklı boyutlar kazanmaktadır. Yani birikimsel gelenek yüzyıldan yüzyıla değişirken, her yüzyılın dindar bireyi bu değişen sürecin birer katılımcısıdır. Burada onun için önemli olan geçmişten alınan birikimin geleceğe sürekli katlanarak ve değişerek aktarılmasıdır.³⁴ Smith, İslam dinini ele alarak, Şafii fıkının İslam birikimsel geleneğinde değişiklik meydana getirdiğini örnek göstererek, büyük ya da küçük yenilikçilerin birikimsel gelenekte tarihsel bağlama göre değişikliklere yol açtığını kanıtlama uğraşındadır.³⁵ Böylece her dindar birey farklı birikimsel gelenek içerisinde varlığını devam ettirmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere birikimsel geleneklerin de bireylerin dini yaşamlarına etkide bulunmaları söz konusudur.³⁶ Mesela Müslümanlar dinamik niteliğe sahip olan İslami sürece entelektüel, kurtuluşsal, tarihsel yönlerini kabul ederek katılmaktadır. Bu her dindar bireyin kendi dini sürecine, birikimsel geleneğin değişen şartlarına göre katıldığı anlamına gelmektedir. Yani her Müslüman İslami süreci aynı şekilde kavrayamamaktadır. Birikimsel geleneğin değişmesiyle din algısında da farklılıklar olmaktadır. Ayrıca Smith, farklı dindar bireylerin (Müslüman, Hıristiyan Budist vs.) kendi dini süreçlerine katılmalarının da farklı şekilde tezahür ettiğini açıklamaktadır. Bundan dolayı meydana gelen farklılıklar birikimsel gelenek ile belirginleşmektedir.³⁷

Smith'in öne sürdüğü bu iddialar ışığında birikimsel gelenek kavramının, onun sistemi içerisinde bizim din dediğimiz şeye tekabül ettiğini görmekteyiz.³⁸

33 a. g. e., s. 160.

34 Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 42.

35 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 165.

36 a. g. e., s. 168.

37 W. Cantwell Smith, "Participation: The Changing Christian Role in Other Cultures", *Religious Diversity: Essays by Wilfred Cantwell Smith*, ed. W. G. Oxtoby, New York: Harper & Row Publishers, 1976, ss. 121-123.

38 Smith'in birikimsel gelenek kavramının, mevcut dini yapılara tekabül ettiği yönündeki bir değerlendirme için bk. James C. Livingston, "Religious Pluralism and the Question of Religious Truth in Wilfred C. Smith", *Journal for Cultural and Religious Theory*, Vol. 4, No. 3, 2003, s. 59.

Kültürler gibi birikimsel gelenekler de geniş, çok yönlü ve sürekli değişen yapılardır. Buna göre Budizm, Hinduizm, Hıristiyanlık, Smith'in düşünce sistemine göre yer ve zamana göre farklı formlar ve kavramsal yapılar içeren birikimsel geleneklerdir. Aslında Smith'in bu görüşünde kısmen haklılık payı vardır. Dinler içerisinde birikimsel gelenek kavramının kapsamında değerlendirilebilecek birçok unsur bulunmaktadır. Her din tarihsel şartlara göre farklı kültürel, tarihi ve fikrîsel kazanımlara sahip olabilmekte ve farklı zaman diliminde belli şartlara bağlı olarak insani etkiye açık alanlarda değişikliğe uğramaktadır. Fakat bu değişiklik dinin kendisine din niteliği kazandıran tüm unsurlarında görülmemektedir. Çünkü dinler Smith'in iddia ettiği gibi birikimsel gelenek kavramına indirgenip tamamen tarihsel şeyler olarak düşünülemez. Teolojik, metafizik ve iman konusu olan bazı hususlar her dinde değişmez nitelikte yapı taşlarıdır. Mesela Kur'an ve birçok hadis mutlak doğruluk değeri ifade eden temellerdir. İslam dininin kaynağı olan Kur'an, sünnet ve bunlara dayalı birçok kuralın asrısaaadet döneminde yerleştiği aşikardır. Yani İslam'ın temel dinamiklerinin değişmemiş ve tarihsel süreçten etkilenmemiştir. Fakat Smith'in yapmaya çalıştığı şeyin sonucu, bu değişmez temellerin birikimsel gelenek kavramı içerisinde değerlendirilmesi ve onlara rölatif değer atfetmek kaçınılmaz sonuç olacaktır.³⁹

İman

Smith'in kavramsal şemasının en temel unsuru olan iman, birikimsel geleneğin aksine subjektif insani tutum olarak anlaşılmalıdır. Çünkü o her türlü somutlaştırmanın ötesinde, evrensel insani vasıf olarak aşkın varlığa yönelik insani mukabelenin kendisidir.⁴⁰ Yani Smith için iman objektif, doktrinel, önermesel bir tutum değildir. İman kişisel olarak bir kimsenin aşkın varlıkla

39 Aslan, birikimsel gelenek kavramının Hinduizm esas alınarak oluşturulmuş ve her din için ortak paydada kullanılamaz bir kavram olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü ona göre İslam dini için bu kavram kabul edilemez niteliktedir. Ayrıntılı açıklama için bk. Adnan Aslan, *Dinler ve Hakikat: J. Hick ve S. H. Nasr'ın Felsefesinde Dini Çoğulculuk*, İstanbul: İsam Yayınları 2006, s. 63. Adnan Aslan, *Dini Çoğulculuk, Ateizm ve Geleneksel Ekol*, İstanbul: İsam Yayınları 2010, s. 37. Aydın ise Smith'in kavramsallaştırmasının faydalı ve tutarlı olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre İslam dininin temel kavramları ilk dönemde inşa edilmemiştir. İslam diye isimlendirilen yapı içindeki pek çok husus, tarihsel süreç içinde fıkıhçı ve kelamcılarının oluşturduğu formlardır. Buna bakınca da birikimsel gelenek tabirinin çok uygun bir tabir olduğu ortaya çıkmaktadır. Aydın'a göre bugün içinde bulunduğumuz İslam, tarihsel süreç içerisinde özellikle fıkıhçı ve kelamcılar tarafından müessesleştirilmiş İslam'dır. Ayrıntılı açıklamalar için bk. Aydın, ss. 272-273.

40 W. Cantwell Smith, *Faith and Belief*, New Jersey: Princeton University Press, 1979, s. 12. Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 113. kendince din teorisi oluşturmuş, e edilemezliğine vurgu yapmakta, de anın aslında hiçbir tanınının yapılamayacağına işaretir. belli ölçülerde yapılabileceğidir. e

karşılaştığında hissettiği ve yaşadığı bir şeydir.⁴¹ Buradan anlaşılmaktadır ki Smith'in temel vurgusu, imanın insanın aşkın alanla kurduğu kişisel bir ilişki olduğu ve yaşanan bu tecrübenin her bireyde farklı olması hasebiyle objektif yansımalarının olamayacağıdır.⁴²

Smith'in eserlerindeki tanımlamaların tamamında imanın bireysel yönüne dikkat çekildiği görülmektedir. Şöyle ki; o imanın aşk, korku, hakikat gibi doğrudan gözlemlenemeyen bir şey olduğunu ileri sürer.⁴³ Dolayısıyla değişmeyen sabitelerle ifade edilemeyen iman, din kavramı içerisinde tanımlanabilecek bir şey değildir. İman aşkın gerçeklikle ilişkide gerçekleşen süreklilik arz eden ve yansımalarının kişiden kişiye, toplumdan topluma ve çağdan çağa değişiklik gösterdiği bir şeydir.⁴⁴ İman insanın kendisine, komşusuna veya dünyaya doğru bir yönelimidir.⁴⁵ Hakeza belirtildiği üzere iman, birikimsel geleneklerdeki doktrinel unsurlar değil, inanılan nesnelere ile bireyin arasında kurulan şahsi ilişkidir. Smith'e göre bir kimse bu ilişkiyi kuramaması durumunda nihilist olur.⁴⁶ Çünkü İman, bireyi sonlu dünyanın sınırlarından aşkın gerçekliğe yönlendiren bir tecrübedir. Bu tanımın devamı olarak Smith imanı, insanın ilahi olana mukabelesi, ilahi olanın insana hediyesi olarak ifade etmiştir.⁴⁷ Bu yönüyle Smith, iman duygusunu sanatsal tecrübeye benzetmektedir. Sanatsal tecrübeler nasıl kelimelerle anlatılamayan, sanatçının gönlünde gerçekleşen tecrübelerse, iman da aynen kelimelere dökülemeyen onu yaşayanın tecrübesidir.⁴⁸

Smith, imanın evrensel insani tutum olduğunu söylerken, her yerde aynı olduğunu kastetmemektedir. Bu nedenle iman tarihi bulunulan çağın şartlarına göre tekrar tekrar yazılmalıdır. Diğer imanları anlamak için de onların bulunduğu mekân ve zamanın şartları değerlendirilmelidir. Dolayısıyla o, genel bir İslam, Hıristiyanlık, Budizm ve başka her hangi bir

41 Paul F. Knitter, *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Toward the World Religions*, New York: Maryknoll: Orbis Books, 1994, s. 45.

42 Benzer yönde değerlendirmeler için bk. Keith Ward, "Anlam Meselesi ve Din", *Dünya Dinlerinde Hayatın Anlamı*, ed. J. Runzo, & N. M. Martin, çev.: G. Varım, İstanbul: Say Yayınları, 2002. s. 37.

43 W. Cantwell Smith, *Patterns of Faith Around the World*, Oxford: Oneworld, 1998, s. 12.

44 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 189.

45 Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 114.

46 Smith, *Faith and Belief*, s. 13.

47 Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 117.

48 Kuşçu, *Din Fenomenolojisi Wilfred Cantwell Smith Örneği*, 155-156. Edward Hughes'un, Smith'in çeşitli yazılarından derlediği 37 ayrı iman tanımına yer verdiği eserine bk. Edward Hughes, *Wilfred Cantwell Smith: A Theology for the World*, London: SCM Press, 1986.

dini imandan bahsedilemeyeceğini düşünmektedir. Buna karşılık Müslüman, Hıristiyan vs. dindar bireylerin imanı hakkında konuşulabilir.⁴⁹ O, Yahudilerin, Hıristiyanların, Budistlerin, Hinduların ve Müslümanların farklı iman formlarına sahip olmasına rağmen, imanın bütün bu formlar içerisinde temel insani nitelik olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Onun imanı evrensel insan niteliği olarak görmedeki amacı imanın her dindar bireyde varolduğunu kanıtlamaktır. Bu nedenle ona göre diğerinin imanını anlamak için sürekli değerlendirme halinde olmak gerekmektedir. Çünkü her çağın şartlarına göre iman gerçeği farklılık arz edebilir.⁵⁰

Gelinen noktada iman-inanç ilişkisinin Smith açısından ne ifade ettiği açıklanmalıdır. O, din kavramında meydana gelen değişmelerin inanç kavramı hakkındaki algıyı da değiştirdiğini söyleyerek, modern dönemde inanç kavramının imanı nitelemek için kullanıldığını ileri sürer.⁵¹ Aşkın alanla kişisel bir ilişkinin ifadesi olan iman önermesel formlarda ifade edildiğinde inanç ve teoloji meydana gelmekte, böylece iman olgusu birbiriyle çelişen doktrinal semboller haline getirilmektedir.⁵² Oysa Smith'e göre inanç, imandan sonra gelir. Ve imanın doğru ya da yanlış önermelere hapsedilmesi, imanın sübjektifliğini zedeler.⁵³

Bu açıklamalardan görüleceği üzere Smith'in düşünce sisteminde, dini hayatın temel iki yönü olan iman ve birikimsel gelenek birbirinden tamamen kopuk değil aksine karşılıklı ilişki içerisinde. Ona göre her birikimsel gelenek geçmişteki insanların imanlarının dünyevi sonuçları yani yansımaları olduğu gibi şimdiki insanların da imanının dünyevi nedenleridir. Buna göre her dindar birey birikimsel gelenekle bir şekilde etkileşim içerisinde. İman birikimsel geleneği, birikimsel gelenek de insanın dünyaya bakışını etkilemektedir. Smith'e göre iman geleneği oluşturmaktadır. İman tarihsel olarak düzyazıda, şiirde, kişi fiillerinde, sanatta, ahlakta, hukukta vs. birikimsel geleneğin farklı materyalinde gözlemlenebilir. Hatta teolojik inançlar da birikimsel geleneğin unsurları ve imanun yansımalarıdır. Birikimsel gelenek de imanun şekillenmesine etkiye bulunmaktadır. Kısaca iman oluşturduğu gelenekten beslenmektedir. Böyle olmakla birlikte iman her zaman geleneği aşar.⁵⁴ Birikimsel gelenek, kendisi aracılığıyla dindarların aşkın gerçeğe

49 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 191.

50 Smith, *Believing-An Historical Perspective*, s. 41.

51 Smith, *Believing-An Historical Perspective*, s. 39.

52 Smith, *Faith and Belief*, s. 51, 154.

53 Smith, "Objectivity and the Humane Sciences: A New Proposal", s. 166 vd.

54 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 171, 185., Smith, *Faith and Belief*, s. 5.

olan imanlarının ifade edildiği bir kanaldır. Birikimsel gelenek, dinin dinamik yönüne tekabül etmesi hasebiyle de farklı zamanlarda ve toplumlarda farklı şekillerde tezahür etmektedir. Birikimsel gelenek imanın dışı yansıması sonucunda oluşmuştur. Yani bu kavram şahsi imanın dinamik doğasına vurgu yapmaktadır. Smith'in vurgulamak istediği en dikkat çekici nokta, imanın özüne vukûfiyetin sağlanamaması hususundadır. Ona göre imanın dinamik yönü olan birikimsel geleneğe saplanıp kalındığında, imanın özüne vakıf olmak zorlaşmakta ve iman birikimsel geleneklerdeki farklı somut olgular bağlamında tanımlanmaktadır.⁵⁵

Smith, bir yandan imanın tanımlanamaz, ifade edilemezliğine vurgu yapmakta diğer yandan imanın sadece birikimsel gelenek çerçevesinde tanımlanmasının, onu eksik okumak anlamına geleceğini ileri sürmektedir. Fakat bu eksik okuma onun düşüncesinde imanın aslında hiçbir tanımının yapılamayacağına işaret eder. Bu noktada dikkat çekilmesi gereken önemli husus, imanın subjektif insani yönü olduğunu kabul etmekle birlikte, onun tanımının birikimsel geleneğe bağlı olarak belli ölçülerde yapılabileceğidir. Bu durumda Smith'in imanın aşkın gerçeklikle ilişki içerisinde olma anlamında insanın temel niteliği olduğu görüşünün hem yetersiz hem de ikna edicilikten uzak olduğu ileri sürülebilir. Hakeza A. R. Gualtieri, Eric Sharpe ve D. Wiebe gibi düşünürler iman ve inancın kesin çizgilerle birbirinden ayrılmayacağını ve bu ayırımı belirsizlikler olduğunu savunmuşlardır.⁵⁶ Dolayısıyla Smith, imanı evrensel insan niteliği olarak ele alırken, onun inançla bağlantısını kuramamış ve ön gördüğü iman anlayışı anlamsız olarak kalmıştır. Evrensel insan niteliği olarak subjektif iman, içi doldurulamamış olduğu için belirsizlik içermektedir. Çünkü iman- birikimsel gelenek ayırımında Smith'in bütün ilgisinin kişisel imana yoğunlaşmasının ve imanı doktrinleri de içeren birikimsel gelenekten ayırmasının sonucu olarak dini hayatta elle tutulur hiçbir şey kalmayacaktır. Buna bağlı olarak kişisel iman tecrübesinin doktrinlerden bağımsız olarak anlaşılmasının imkânsızlığı vurgulanmaktadır.⁵⁷

Dolayısıyla Smith'in dinlerdeki imanı kişisel tecrübeye indirgelediği görülmektedir. Hâlbuki dinlerdeki inançlar, ibadetler ve ahlaki unsurlar dinler için önemli ve dini inancı ve imanı belirleyici özelliğe sahiptir. Smith'in bu kavramsallaştırmasını eleştiren düşünürlerden biri olarak Asad, bu kavramsallaştırmadaki iman anlayışı sonucunda, imanın her gelenekteki

55 Kuşçu, *Din Fenomenolojisi Wilfred Cantwell Smith Örneği*, ss. 144-146.

56 Philip C. Almond, "Wilfred Cantwell Smith as Theologian of Religions", *The Harvard Theological Review*, Vol. 76, No. 3, 1983, s. 339.

57 Ward, s. 36.

belirli unsurlardan ya da doktrinlerden ayırlamaz olduğu gerçeğini ihmal edildiğini belirtir. Böylece tamamen gözlemlenemez bireysel bir nitelik olarak iman, ibadet ve inanç mefhumlarıyla bağlantısı olmayan kişisel bir durum halini almaktadır.⁵⁸ Bu eleştiriden yola çıkarak Smith'in, imanın birikimsel gelenek veya dini pratikle varolduğu yönündeki düşünceleriyle çeliştiğini söyleyebiliriz. Smith'in dinlerin sabit bir özü, temeli olmadığını kabul eden ve dinin sürekli değişen yönüne işaret eden görüşünün, hiçbir sabit gerçekliği kabul etmeyen aşırı şüpheli tavra yaklaştığı aşikârdır.

Ayrımın Dini Açıdan Değeri

Smith'in oluşturduğu kavramsallaştırmanın, dinlerden ve dinler tarihinden yola çıkarak elde edilmemiş bir teori olduğu görülmektedir. Dolayısıyla dinlerin tarihte insani ve kültürel etkiyle oluştuğu görüşü dinler açısından kabul edilemez bir düşüncedir. Çünkü dinler mutlak varlığın kendi oluşumlarındaki etkisine vurgu yapmaktadırlar. Bu kavramsallaştırma bağlamında bakacak olursak Smith'in, dinleri bütünüyle tarihin ürünleri olarak kabul etmesi, dinlerin kabul ettiği mutlak ve onun tarihteki etkinliği anlayışıyla bağdaşmaz. Belli inançlara sahip inanç sistemi anlamında din yerine birikimsel geleneği koymanın dinlerdeki anlayışa ters düştüğü görülmektedir. Bu sebeple birikimsel gelenek kavramının dini gelenekleri tam olarak yansıtmayacağı aşikârdır. Sonuç olarak Smith'in iman ve birikimsel gelenek kavramlarını teklif etmesinin dinler tarihi verilerinin desteklediği bir teori olmaktan çok onun kendi felsefi tercihi olduğu söylenebilir.⁵⁹

Çünkü dini açıdan en önemli unsur olan imanı Smith, kişisel bağlılık olarak niteleyerek dinlerde onunla bağlantılı olarak açıklanan diğer unsurları görmezden gelmektedir. İman ve inanç kavramları arasındaki ilişki bunun en açık göstergesidir. Her dinde inanç önermeleri, iman eylemi içerisindeki belirleyici basamaklardan birisidir. Mesela Özcan, inancın imana sevk edici basamak olduğunu, bu sebeple de farklı inançların farklı imanlara yol açtığını söyler. Özcan'a göre önermesel inancı ortadan kaldırmayı veya onun Tanrı'ya iman içinde eritilebileceğini öne süren görüşler, ne teolojiye ne de epistemolojiye uygun düşer. O, epistemolojiye paralel olarak teolojinin de imanı önermesel inanca dayandırıldığını, imanı teolojik önermelerin tasdiki olarak tanımladığını belirtir.⁶⁰ İlk etapta bu yorum Smith'in imanın evrensel nitelik

58 Asad, s. 208 vd.

59 Bu yöndeki benzeri görüşler için bk. Rahim Acar, *Dini Çoğuculuk İdealler ve Gerçekler*, İstanbul: Elis Yayınları 2007, s. 47.

60 Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, İstanbul: M.Ü.İ.F.V.Y., 2002, s. 95 vd., Özcan, inancın insanı etkilediği oranda imanın güçlü olacağını söyler. Bu düşünce imanı inancın tayin

olduğu fakat birikimsel gelenek içerisinde farklı ifade edildiği görüşüne yakın görünmektedir. Fakat önermesel inancın meseleye dahil olmasıyla Smith'in kastettiği durumdan çok farklı bir noktaya varıldığı fark edilmektedir. Çünkü bahsedilen iman-inanç ilişkisi bir anlamda vahiy önermelerinin gerekliliği anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bu ilişki bağlamında, her dinin kabul edilmesini istediği doktrinler ve inanç önermeleri vardır ve dini önermelerin sembolik olduğunu iddia ederek iman objesinin sadece Tanrı olduğunu savunmanın dinler açısından yıkıcı etkisi olacağı ortadadır.

Bu eleştiriler ışığında bakılacak olursa, Smith'in din kavramı tahlilinde ve iman kavramıyla ilgili görüşlerinin temellendirilmesinde kutsal kitapları, özellikle Hristiyanlık üzerindeki yorumlarında kilise dökümanlarını incelemede, kendi argümanını güçlendirmek için seçici davrandığı görülmektedir. Mesela Jones, inanç ve inanma kavramlarının kutsal kitaplarda olmadığı düşüncesinin yanlışlığına dikkat çekmektedir. Ona göre kutsal kitaplarda hem kişisel iman kavramı hem de belirli önermelere inanma şeklinde inanç ve inanma kavramları yer almaktadır. Tanrı vardır, Tanrı evreni yaratmıştır ve İsa ilahi Mesih'tir gibi ifadeler kesin iddialar olup, inanç kavramına bağlı ifade edilişlerdir. Jones bu ve benzeri birçok ontolojik ve tarihsel iddianın kutsal kitaplarda mevcut olduğunu belirtmektedir. İman kavramının modern dönem sonrası değiştiği düşüncesinin de yanlışlığına dikkat çeken Jones, kilise yazılarında ve birçok dökümanda modern dönem sonrasında kullanılan anlamda inanç kavramının kullanıldığını vurgulamaktadır.⁶¹ Dolayısıyla Smith'in imanun doğasını analizindeki temel güçlüklerden birisi, kutsal kitaplarda önermesel anlamda onaylama içerecek

ettiği fikrinden neşet etmektedir. O, inancın imanun fikri temelini oluşturduğunu, imanun inancı önceden gerektirdiğini belirtir. Bu demektir ki, her inanç bir önermeye inanç ise, imanun fikri temelini önermesel inanç oluşturmaktadır. Buna göre Tanrı'ya iman Tanrı'nın var olduğu inancını gerektirmekte yani O'nun var olduğunu ifade eden bir önermesel inanca dayanmaktadır. İnanç-iman kavramları arasındaki farkı ve ilişkiyi, inanç önermelerinin bilişselliği vb. konuları farklı bağlamlarda görmek için bk. Temel Yeşilyurt, "İnanç Önermelerinin Bilişselliği", der.: Temel Yeşilyurt, *Dini Bilginin İmkanı* içinde, İstanbul: İnsan Yayınları 2003, ss. 127-147., Temel Yeşilyurt, "İmanun Rasyonel Temeli", der.: Temel Yeşilyurt, *Dini Bilginin İmkanı* içinde, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, ss. 13-33., James Kellenberger, "İmanın Üç Modeli", der. ve çev.: Temel Yeşilyurt, *Dini Bilginin İmkanı*, İstanbul: İnsan Yayınları 2003, ss. 213-237., Önerme temelli iman anlayışına yöneltilen eleştirilerin incelendiği farklı bir analiz için bk. Ferit Uslu, "İbn Teymiyyenin Kelamcılarının Geleceksel İman Tanımına Eleştirisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 4, S. 3, 2004, ss. 18-32., Önermesel ve önermesel olmayan iman ayrımının incelendiği kapsamlı bir çalışma için bk. Ferit Uslu, *Felsefi Açından İmanı Temellendirme*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2004.

61 T. P. Jones, "The Basis of James W. Fowler's Understanding of Faith in the Research of Wilfred Cantwell Smith: an Examination from an Evangelical Perspective", *Religious Education*, Vol. 99, No. 4, 2004, ss. 349-352.

şekilde bir iman fiilinin olmadığını söylemesidir. Yani Smith'in iddia ettiğinin aksine objektif iddiaların ve kesin önermelerin onaylanması anlamında inanç kavramı modern dönem sonrası bir gelişme değildir. Fakat belirtmek gerekir ki, din kavramının kutsal kitaplarda mevcut olmadığı görüşünde haklılık payı vardır. Ancak İslam dini açısından bakacak olursak durum farklılaşmaktadır. Çünkü kutsal kitabında adıyla nitelenen tek din İslam'dır.

Smith'in iman ve birikimsel gelenek ayrımı kapsamındaki görüşlerinin, dinler açısından diğer olumsuz yansıması hakikat meselesindedir. Çünkü imanın tanımlanamaz ve ifade edilemezliği ile birlikte, inanç önermelerinden bağımsız olarak değerlendirilmesi, dini hakikati göreceli görme sonucunu doğuracaktır. Bu sebeple Smith'in iman noktasındaki fikirlerinin, dinin kavramsal, bilişsel ve düşünsel yönünü ihmal ettiği, hakikati dindar bireyin iman tecrübesiyle sınırlı değerlendirdiği ileri sürülebilir. Bu yönde görüş bildiren Livingston'a göre her dini pratik ve ritüel, bilişsel bir yön barındırmaktadır. Fakat Smith inanç kavramını devre dışı bırakmış, hakikati kişisel imana ve pratiğe indirgemıştır.⁶² İnancın reddi, dinin doğası, anlamı ve fonksiyonu hakkındaki genel kanıyı da değiştirecektir. Bu noktada Wiebe, inanç kavramının dışlanması ve hakikatin bireysel alana indirgenmesinin karşılaştırmalı dinler çalışmasının da önünü keseceğini, aslında bu durumun Smith'in karşılaştırmalı din teorisi için sorun teşkil edeceğini ileri sürer.⁶³

Bununla birlikte dini kurum ve semboller söz konusu olduğunda, birçok unsurun birikimsel gelenek içerisinde değerlendirilip, iman açısından temel odağın bireyler olduğunu ileri sürerek, dini sembollerin dindarın kişisel bağlılığı ve eylemine göre değer kazandığını söylemek, dini geleneklerin dayanağı olarak addedilen temel inanç, sembol ve hakikatlerin değerini düşürmeye neden olacaktır. Mesela bu durumda enkarnasyon doktrinini, kişisel iman onunla bağlantılı olmadığı müddetçe hakikat bağlamında anlamsız ve değersiz olacaktır. Böylece bu doktrin kendi başına doğru ya da yanlış olarak değerlendirilemeyecektir. Sonuçta bu sembol kişiye göre hakikat değeri kazanacak, dinler açısından değerlendirildiğinde dini bir anlam ifade etmeyecektir. Semboller açısından bakılacak olursa İslam dini geleneğinde bulunan Kur'an, Hz. Muhammet, Kabe vs. unsurların değerinin zamana ve kişiye göre değişmediği belirtilmelidir. Hakeza diğer dinler içerisinde bulunan birçok inanç hakikati ve sembolünün iman eyleminin içerisindeki değeri, mevcut dinlerin başlangıcında vardır ve zaman geçtikçe birikimsel gelenek içerisinde ortaya çıktığı iddia edilemez.

62 Livingston, s. 61.

63 Wiebe, s. 235.

Görülmektedir ki Smith, iman ve birikimsel gelenek ilişkisinde birikimsel geleneğin imanın yansıması olduğunu söylemekle kendisiyle çelişmektedir. Çünkü birikimsel gelenek kavramı içerisinde teolojik inançlar ve farklı hakikat nosyonları bulunmaktadır. Şayet bu unsurlar imanın yansımaları ise imanın bir parçası konumundadırlar. Smith bu unsurlara hiçbir gerçeklik payı vermeyecekse, imanın gerçekliği de tartışmalı hale gelecektir. Buradan ulaşılan sonuca göre Smith, dinler açısından kabul edilemeyecek bir kavramsallaştırma kullanmaktadır. Ayrıca bu kavramsallaştırmadaki unsurlar dinlerdekiyle birebir uyumlu değildir. İman kavramı, dindarların anladığı ve yaşadığı iman anlayışı ile aynı olmamakla birlikte, birikimsel gelenek kavramı, dindarların inandığı pek çok unsuru ya da inanç ögesini tarihsel materyale indirgemekte, dolayısıyla hakikat payelerini azaltmaktadır.

Netice itibarıyla Smith'in kavramsallaştırmasındaki indirgeme iki yönlüdür. İlkinde imanı kişisel tecrübeye indirgemekte ikincisinde ise bizim din olarak bildiğimiz yapıları birikimsel gelenek olarak ele almakta, tarihsel yapılar olarak görmektedir. Yani Smith, din olarak kabul etmediği yapıları birikimsel geleneğe, dinlerdeki iman algılayışını da aşkın varlıkla ilişkiye indirgemektedir. Her dinde imanın bir boyutu kendi aşkın alanıyla ilişki içerisinde olmak olarak anlaşılabilir. Fakat bu, iman denilen hususu tam olarak açıklamaz. Her dini imanın belli inançlarla bağlantılı olduğunu sürekli vurgulamak gerektiği aşikârdır. Smith zaten din terimini yadsımaktadır. Kendisi için her hangi bir sorun yok gibi görünmektedir. Fakat dinler açısından meseleye bakıldığında, takınılan indirgemeci tutumun kabul edilmesi mümkün görünmemektedir. Smith'in düşüncelerine bağlı kalırsak dini inanç ve pratik ile dindarlık arasındaki bağlantıyı tamamen ihmal etmiş oluruz. İmanın önermelerden bağımsız tamamen kişisel tutum olarak tanımlandığı durumda, inanç önermelerinin iman tutumundaki etkisini göz ardı ederek ve inanç objelerinin değerini kişiye ve zamana göre değerlendirerek aşırı rölativizme ve mutlak şüpheciliğe düşülebileceği tehlikesiyle karşı karşıya kalırız. Dolayısıyla dinlerin somut varlığını inkâr etmeyi öneren bu kavramsal temelin kabul edilmesi uygun değildir.

Sonuç

Smith'in din veya dinler kavramları yerine ortaya koyduğu yeni kavramsal çerçevenin bir yandan dini hayatı tam olarak yansıtmadığı, diğer yandan dini olgulara ve dinlere karşı indirgeyici bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Çünkü Smith'in, din kavramının aslında modern döneme kadar sadece bireysel iman ve aşkın alanın kişisel tecrübesi olarak anlaşıldığını, modern dönem sonrası farklı doktrin, önerme ve sembollerden teşekkül kurumları

ifade ettiğini söylerken, dinler tarihinin verilerinden yola çıkmadığı ve kutsal kaynakları objektif değerlendirmedeği anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte din kavramının iman mefhumunu ifade etmede elverişsiz olduğu görüşünden yola çıkarak ortaya koyduğu iman ve birikimsel gelenek ayrımının iki yönlü indirgeme içerdiği belirtilmelidir. O, birikimsel gelenek kavramıyla hali hazırda dinleri bütün unsurlarıyla bu kavram içerisinde değerlendirmiş ve imanı sadece kişisel tecrübeyle açıklamıştır. Bunu yaparken iman-inanç ilişkisini yanlış yorumlamış ve birikimsel gelenek içerisinde değerlendirdiği birçok hususun dini geleneklerin asli niteliği olduğu gerçeğini göz ardı etmiştir. Böylece hem iman açısından hem de dini hakikat bağlamında dindarların genel itibarıyla kabul edemeyeceği bir noktaya varmıştır.

Kaynakça

- Acar, Rahim, *Dini Çoğulculuk İdealler ve Gerçekler*, İstanbul: Elis Yayınları, 2007.
- Almond, Philip C., "Wilfred Cantwell Smith as Theologian of Religions", *The Harvard Theological Review*, Vol. 76, No. 3, 1983, pp. 335-342.
- Asad, Talal, "Reading a Modern Classic: W. C. Smith's The Meaning and End of Religion", *History of Religions*, Vol. 40, No. 3, 2001, pp. 205-222.
- Aslan, Adnan, *Dini Çoğulculuk, Ateizm ve Geleneksel Ekol*, İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- *Dinler ve Hakikat*, İstanbul: İsam Yayınları, 2006.
- Aydın, Mahmut, "Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith'de Dinsel Çoğulculuk", *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, ss. 235-279.
- D'Costa, Gavin, *Christianity and World Religions: Disputed Questions in the Theology of Religions*. Oxford: Wiley-Blackwell Publication, 2009.
- Isenberg, S. R., "Comparative Religion As An Ecumenical Process: Wilfred Cantwell Smith's World Theology", *Journal of Ecumenical Studies*, Vol. 24, No. 4, 1987, pp. 616-643.
- Jones, T. P., "The Basis of James W. Fowler's Understanding of Faith in the Research of Wilfred Cantwell Smith: an Examination from an Evangelical Perspective", *Religious Education*, Vol. 99, No. 4, 2004, pp. 345-357.
- Knitter, Paul F., *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Toward the World Religions*, New York: Maryknoll: Orbis Books, 1994.
- Kuşçu, Emir, *Din Fenomenolojisi Wilfred Cantwell Smith Örneği*, Ankara: Sarkaç Yayınları, 2011.
- "W. Cantwell Smith'in Din Fenomenolojisinde Oryantalizmi Aşma Sorunu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 28, 2010, ss. 175-189.
- Kuşçu, E., & Aydın, M. "Dini Geleneklerin Fenomenolojisi: Wilfred Cantwell Smith Örneği", *İslam Araştırmalar Dergisi*, S. 23, 2010, ss. 41-58.
- Ling, T., "The Major Religious Traditions: Recent Re-Assessments", *Religious Studies*, C. 1, S. 2, 1966, pp. 249-255.
- Livingston, James C. "Religious Pluralism and the Question of Religious Truth in Wilfred C. Smith", *Journal for Cultural and Religious Theory*, Vol. 4, No. 3, 2003, pp. 58-65.
- Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açından İman* (3 b.). İstanbul: M.Ü.İ.F.V.Y., 2002.

- Pruett, Gordon E., "History, Transcendence, and World Community in the Work of Wilfred Cantwell Smith", *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 41, No. 4, ss. 573-590.
- Sharpe, Eric J., "The Goal of İnter-Religious Dialogue." *Truth and Dialogue*, ed. J. Hick, London: Sheldon Press, 1979, ss. 77-99.
- Smith, W. Cantwell, *Believing-An Historical Perspective* (2 b.). Oxford: Oneworld Publications, 1998.
- Faith and Belief*. New Jersey: Princeton University Press, 1979.
- "Idolatry: İn Comparative Perspektive", *The Myth of Christian Uniqueness*, ed. J. Hick, & P. F. Knitter, London: SCM Press, 1988, ss. 53-69.
- "Mankind's Religiously Divided History Approaches Self-Consciousness", *Religious Diversity: Essays by Wilfred Cantwell Smith*, ed. W. G. Oxtoby, New York: Harper & Row Publishers, 1976, ss. 96-117.
- "Objectivity and the Humane Sciences: A New Proposal", *Religious Diversity: Essays by Wilfred Cantwell Smith*, ed. W. G. Oxtoby, New York: Harper & Row Publishers, 1976, ss. 158-181.
- Patterns of Faith Around the World*, Oxford: Oneworld, 1998.
- *Questions of Religious Truth*, London: Victor Gollancz Ltd., 1967.
- *The Faith of Other Men*, New York: Harper Toechbooks, 1972.
- The Meaning and End of Religion*, Minneapolis: Fortress Press, 1991.
- "Theology is Speaking the Truth about God", *Wilfred Cantwell Smith: A Reader*, ed. K. Cracknell, Oxford: Oneworld Publications, 2001, ss. 214-220.
- *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion* (3 b.). London: The Macmillan Press, 1989.
- Wiebe, Donald, "The Role of 'Belief' in the Study of Religion: A Response to W. C. Smith", *Numen*, Vol. 26, No. 2, 1979, pp. 234-249.